

UDC: 070,49

BOOK REVIEW

LBC: 63.3(2)6-6; 63.3 (2)64; 63.3(5 e)64

MJ № 457

 10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.490-506

A LEGAL-PHILOSOPHICAL APPROACH TO THE CRIME AND PUNISHMENT PARADIGM IN WORLD RELIGIONS

Khalid Niyazov*

Abstract. This review presents a scholarly analysis of Professor Ilham Rahimov's monograph "Crime and Punishment in World Religions." The work examines a comparative-legal study of the nature of crime and punishment in Judaism, Christianity, Islam, Hinduism, and Buddhism, employing historical-religious, cultural-anthropological, and normative-value approaches. The review highlights the key arguments of the monograph, including the religious roots of criminal-law prohibitions, the moral-ethical nature of punishment, and the universal norms of conduct underlying various traditional legal systems. The significance of Rahimov's contribution to contemporary jurisprudence, religious studies, and the philosophy of law is emphasized.

Keywords: crime, punishment, religion and law, Sharia, Jewish law, Christian ethics, dharma, karma, comparative jurisprudence

* PhD in Political Science, Honored journalist; Baku, Azerbaijan

E-mail: xalid-555@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2712-7410>

To cite this article: Niyazov, Kh. [2026]. LEGAL-PHILOSOPHICAL APPROACH TO THE CRIME AND PUNISHMENT PARADIGM IN WORLD RELIGIONS. *"Metafizika" journal*, 9(1), pp.490-506.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.490-506>

Article history:

Received: 27.12.2025 **Revised:** 30.01.2026 **Accepted:** 02.02.2026 **Published:** 15.03.2026

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

УДК: 070,49

РЕЦЕНЗИЯ

ББК: 63.3(2)6-6; 63.3 (2)64; 63.3(5 е)64

МЖ № 457

 10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.490-506

ПРАВОВО-ФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД К ПАРАДИГМЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И НАКАЗАНИЯ В МИРОВЫХ РЕЛИГИЯХ

Халид Ниязов*

Абстракт. Данная рецензия представляет собой научный анализ монографии профессора Ильгана Рагимова «Преступление и наказание в мировых религиях». Работа раскрывает сравнительно-правовое исследование природы преступления и наказания в иудаизме, христианстве, исламе, индуизме и буддизме на основе историко-религиоведческого, культурно-антропологического и нормативно-ценностного подходов. В рецензии раскрываются ключевые положения монографии, посвящённые религиозным корням уголовно-правового запрета, нравственно-моральной природе наказания, а также универсальным нормам поведения, лежащим в основе различных традиционных правовых систем. Отмечается значимость труда Рагимова для современной юриспруденции, религиоведения и философии права.

Ключевые слова: преступление, наказание, религия и право, шариат, иудейское право, христианская этика, дхарма, карма, сравнительное правоведение

* Доктор политических наук, заслуженный журналист; Баку, Азербайджан

E-mail: xalid-555@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2712-7410>

Цитировать статью: Ниязов, Х. [2026]. ПРАВОВО-ФИЛОСОФСКИЙ ПОДХОД К ПАРАДИГМЕ ПРЕСТУПЛЕНИЯ И НАКАЗАНИЯ В МИРОВЫХ РЕЛИГИЯХ. Журнал «Metafizika», 9(1), с.490-506.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.490-506>

История статьи:

Поступила: 27.12.2025 Переработана: 30.01.2026 Принята: 02.02.2026 Опубликовано: 15.03.2026

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

UOT: 070,49

RESENZIYA

KBT: 63.3(2)6-6

MJ № 457

 doi 10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.490-506

DÜNYA DİNLƏRİNDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA PARADİQMASINA HÜQUQİ-FƏLSƏFİ BAXIŞ

Xalid Niyazov*

Abstrakt. Məqalə professor İlham Rəhimovun «Dünya dinlərində cinayət və cəza» monoqrafiyasının konseptual, metodoloji və nəzəri əsaslarını təhlil edir. Tədqiqat iudaizm, xristianlıq, islam, hinduizm və buddizm kimi aparıcı dini ənənələrdə cinayət və cəza institutunun formalaşmasını müqayisəli-hüquqi, dini-sosioloji və antropoloji yanaşma əsasında araşdırır. Rəy monoqrafiyanın dini qadağaların hüquqi qadağalara çevrilməsi, cəzanın mənəvi və sosioloji funksiyaları, universal cinayət-qadağa normalarının müxtəlif hüquq sistemlərində mənbə rolunu oynadığı nəzəri tezislərini elmi şəkildə şərh edir. Nəticədə əsərin müasir hüquq elmi, dinşünaslıq, hüquq fəlsəfəsi və müqayisəli hüquq üçün əhəmiyyəti əsaslandırılır.

Açar sözlər: cinayət, cəza, din və hüquq, şəriət, Tövrat hüququ, xristian etikas, dharma, karma, müqayisəli hüquq

* Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, Əməkdar jurnalist; Bakı, Azərbaycan

E-mail: xalid-555@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-2712-7410>

Məqaləyə istinad: Niyazov, X. [2026]. DÜNYA DİNLƏRİNDƏ CİNAYƏT VƏ CƏZA PARADİQMASINA HÜQUQİ-FƏLSƏFİ BAXIŞ. *“Metafizika” jurnalı*, 9(1), səh.490-506.

<https://doi.org/10.33864/2617-751X.2026.v9.i1.490-506>

Məqalənin tarixçəsi:

Daxil olub: 27.12.2025 **Yenidən baxılıb:** 30.01.2026 **Təsdiqlənib:** 02.02.2026 **Dərc olunub:** 15.03.2026

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. Giriş

Müasir cinayət hüququnun nəzəri əsasları haqqında aparılan elmi müzakirələr göstərir ki, cinayət və cəza institutunun dərki yalnız hüquqi kateqoriyalar çərçivəsində mümkün deyil. Cinayət – hüquqi fakt olmaqla yanaşı, eyni zamanda dərin fəlsəfi, etik-əxlaqi, mənəvi, dini, antropoloji və mədəni bir hadisədir. Respublikanın Əməkdar hüquqşünası, Rusiya Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, professor İlham Rəhimovun "Dünya dinlərində cinayət və cəza. Tarixi, dini, hüquqi və fəlsəfi aspektlər" monoqrafiyası məhz bu çoxqatlı strukturu açmaq üçün ortaya qoyulan dərin, sistemli və qayət fundamental elmi-nəzəri məxəz kimi cinayət fenomeninin təkamülündə dinin və dini normativliyin əvəzedilməz rolunu elmi əsaslarla sübut edir.

Etiraf edək ki, bu yanaşma yeni deyil və mövzu olaraq da zaman-zaman müraciət etmiş tədqiqatçıların coğrafiyasına görə artıq beynəlmilləşib, lakin İ.Rəhimovun araşdırmasının mühümlüyü müxtəlif dini ənənələrdəki cəza mexanizmlərini hüquq nəzəriyyəsinin müasir prinsipləri ilə bir səviyyəyə gətirə bilməsindədir. Əsər hüquq elminin klassik ənənəsinə – hüququ cəmiyyətdən, mədəniyyətdən və dindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənməyin mümkünsüzlüyü fikrinə yenidən qayıdır.

Qloballaşan dünyada çoxkonfessiyalı sosial məkan, artan hüquqi müxtəliflik və sivilizasiyalararası təmaslar fonunda müəllifin tədqiqatı gündəmə belə bir hipermühüm sorğunu kilidləyir: müasir cinayət hüququnu dini-mənəvi ənənələrdən təcrid olunmuş şəkildə anlamaq mümkündürmü?

Emil D. Dürkheymin sosial normativlik haqqında fikirləri (cəmiyyətin mənəvi təməl olmadan mövcud ola bilməsi barədə), alman filosof-sosioloq Maks Veberin dini etikanın hüquqi düşüncəyə təsiri barədə tezləri, hüquqşünas-filosof Qustav Radbrucun hüququn dəyər əsaslı təbiətini izah edən nəzəriyyəsi və amerikalı sosioloq-dinşünas Robert Bellahın sivil dini konsepti Rəhimovun yanaşmasının nəzəri dayaqlarını formalaşdırır. Bu mənada monoqrafiya təkcə hüquq - din münasibətlərinin empirik müqayisəsi deyil, həm də dərin nəzəri inteqrasiyadır.

Hesab edirik ki, kitabın ərsəyə gəlməsində çəkilən zəhmətin həcmi, aparılmış tədqiqatın dərinliyi, müəllifin görüş və düşüncəsinin məhsulu kimi təqdim edilmiş müddəaların arxivacibliyi əsərin toxunduğu problemlərin aktuallığını da çərtləndirmişdir.

Qloballaşma şəraitində dini sistemlərin həm mənəvi, həm də hüquqi davranışa təsiri daha da güclənmişdir. Bir çox çoxmillətli və çoxkonfessiyalı dövlətlər öz hüquqi sistemlərində dini normativliklə dövlət hüququ arasında tarazlıq axtarmaq məcburiyyətindədirlər. Bunun fonunda cinayət hüququnun sırf sekulyar çərçivədə şərhı artıq kifayət etmir. Cinayət hüququnun tarixi göstərir ki, Tövratin "qadağalar sistemi", İncilin etik humanizmi, Şəriətin sərt və ardıcıl normativ strukturu, Hinduizmin dharma-karma modeli və

Buddizmin cahillik konsepsiyası – onların hamısı məcmu şəklində cinayət və cəza ideyasının ilkin mənbələrini formalaşdırmışdır.

İ.Rəhimovun əsərinin aktuallığı bundadır ki, o, həmin mənbələri sadəcə müqayisə etmir, həm də onların müasir sekulyar hüquq sistemlərinə təsirini fundamental şəkildə izah edir. Bu, xüsusilə cəzanın məqsədi, cinayətin mənəvi mahiyyəti və ictimai təhlükəlilik anlayışı kimi məsələlərdə özünü göstərir.

Müəllifin tədqiqatındakı metodoloji çətinlik hüquq və dinin ayrı-ayrılıqda fərqli epistemoloji sistemlər olmasından qaynaqlanır – hüquq pozitiv normativlik, din isə mənəvi-transsendental normativlikdir. Lakin müəllif bu iki sistem arasında körpü yaradır və müqayisəli-hüquqi metoddan istifadə edərək göstərir ki, cinayət bütün dinlərdə insanın mənəvi pozuntusu kimi başlayır; cəza ilkin mərhələdə dini mənəvi daşıyır; dövlət hüququ isə bu dini-mənəvi qadağaları sonradan pozitivləşdirərək hüquqi normalara çevirir. Bununla da o, “dini normativlik → adət → hüquqi norma” ardıcılığını elmi əsaslarla təsdiqləyir.

Araşdırmanın metodologiyası hesab edirik ki, aşağıdakı əsas prinsiplərə söykənmişdir:

- Tarixi-genealoji təhlil – cinayət institutunun köklərinin dini sistemlərdə axtarılması (Foucault tipli genealoji yanaşmanın hüquqi versiyası).
- Normativ-müqayisəli təhlil – Tövrat, İncil, Quran, Dharmaşastralar və Buddist suttaların cinayət kateqoriyalarının struktur müqayisəsi.
- Hüquq-sosioloji metod – cinayətin cəmiyyətin mənəvi strukturlarını pozan hadisə kimi araşdırılması.
- Dəyər-normativ analiz – cəza konsepsiyasının ədalət, qisas, mərhəmət, islah və sosial sabitlik kimi kateqoriyalarla əlaqəsi.

... Və belə bir metodoloji baza əsasında İ.Rəhimovun mövzuya yanaşması göstərir ki, cinayət hüququ təkcə hüquqi fenomen deyil, eyni zamanda mədəniyyətin, dinin və kollektiv şüurun məhsuludur. Dini sistemlərdə cinayət hər şeydən əvvəl mənəvi pozuntudur, dövlət hüququ isə bu pozuntunu sonradan normativ şəkildə təsbit edir. Dövlət hüququ dini qadağaların pozitivləşdirilmiş formasıdır. Bütün böyük dinlərdə cinayət konsepsiyasının mərkəzində eyni strukturlar mövcuddur: qadağa, günah, məsuliyyət, günah, tövbə, ədalət, cəza. Nəhayət, dini model olmadan müasir sekulyar hüququ anlamaq mümkün deyil.

Əsərin əsas **elmi yeniliyi** ondan ibarətdir ki, o, cinayəti yalnız hüquqi transqressiya kimi deyil, dini-ontoloji pozuntu kimi təhlil edir və bununla da hüquq elmini onun ilkin – sakral və ritual qaynaqlarına qaytarır. Müəllifin bu yanaşması Mirça Eliadenin “sakralın antropologiyası”, Rudolf Ottonun “numinoz” konsepti, Emil Durkheymin “kollektiv şüur” nəzəriyyəsi və Maks Müllerin müqayisəli dinlər antropologiyası ilə birbaşa elmi dialoqa girir.

İ.Rəhimov göstərir ki, cinayət və cəza institutları dövlətlə birlikdə yaranmayıb; əksinə, onlar dindən doğmuş, dini sistemlər isə öz növbəsində insanın kosmik nizamla münasibətini müəyyən edərək hüquqi düşüncənin ilkin arxitekturasını formalaşdırıblar. Beləliklə, müəllifin əsəri hüquq fəlsəfəsində ən çətin və mühüm məsələlərdən birinə – hüququn mənəvi-metafizik köklərinə yeni nəzəri baxış təklif edir.

Müəllif yalnız dini mətnləri şərh etmir, o, hüquq nəzəriyyəsini dünya dinləri ilə fəlsəfi dialoqa daxil edir, beləliklə, cinayət və cəza problemini həm metafizik, həm etik, həm də hüquqi perspektivlərdən integrativ şəkildə ortaya qoyur. Bu yanaşma onu sadəcə "müqayisəli dinlər" kitabı deyil, beynəlxalq hüquq və hüquq fəlsəfəsi üçün fundamental konseptual əsər səviyyəsinə yüksəltdir.

* * *

Din millətin mentalitetinin əsasını formalaşdırır, bir növ onun "vizit kartı" funksiyasını yerinə yetirir; xalqın təcrübəsini, biliklərini və vərdişlərini ümumiləşdirərək onları icrası məcburi olan sərt dini normalara çevirir. Hüquq da din kimi cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini əks etdirir, həm sosial həyatın, həm də fərdi davranışın müxtəlif sahələrini tənzimləyir – həm mənəviyyat, həm də qanunçuluq prizmasından. Bundan başqa, mənəvi və etik normalar tez-tez hüquq normalarının kökünü təşkil edir və ya onlarla sıx şəkildə əlaqəlidir.

Bu şəraitdə cinayət-hüquq siyasətinin əsaslarının islahına xüsusi yanaşmaların işlənilib hazırlanması zəruridir. Lakin belə islahatlar özbaşına, yaxud müasir reallıqlarda tətbiq oluna bilməyən uydurma ideyalar əsasında aparılmamalıdır. Cinayət hüququnda yeni yanaşmaların formalaşdırılmasının ən mühüm şərti ideoloji, mənəvi və hüquqi paradigmalardan yenidən istiqamətləndirilməsidir. Belə ki, cinayət hüququnun ümummənəvi matrisə uyğunlaşdırılması onun həm sosial, həm də fərdi hüquq şüuruna daha dərin nüfuz etməsinə imkan verəcəkdir.

Cinayət hüququnun məqsədi qanunsuz davranışa qarşı mənfi münasibət formalaşdırmaq olduqda, vahid hüquqi məkan yaratmaq, cinayətkarlığın qarşısının alınmasının yeni üsullarını müəyyənləşdirmək, cəzanın həqiqi məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri bacarıqları formalaşdırmaq mümkün olacaqdır. Bu prosesə hüquqi ümumbəşəriliklərin – o cümlədən mənəvi-əxlaqi prinsiplərin aşkarlanması və aktuallaşdırılmasının mühüm töhfə verəcəyini düşünmək olar.

2. "İudaizm: Cinayət – günah, cəza – əvəzçixma"

Prof. İ.Rəhimov yeddi fəsildən ibarət olan kitabın birinci fəslində "Tövrat" üzərindən yəhudilikdə cinayət və cəza institutunun təkamülü, Musanın Qanunu və Şərq cinayət məəcəllələri, həmçinin Beşkitabın cəzasının mahiyyəti kimi qisasla bağlı düşüncələrini bölüşür.

Musanın Beşkitabının yaranma tarixinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi Qədim Şərq tarixi, dinşünaslıq və bibliyaşünaslıq mütəxəssisləri üçün bu gün də

mübahisəli məsələ olaraq qalır. Məzmun baxımından Tora dünya yaranışından tutmuş qədim İsrailin dövlətçiliyi və hüququnun meydana gəlməsinə qədər olan hadisələri əhatə edir.

Toranın normativ hissəsinə (ivritcə “təlim”, “qanun”) müraciət bu məcmuəni təşkil edən qaydaların və kazusların əksəriyyətinin aydın şəkildə cinayət-hüquq xarakteri daşıdığını göstərir. Musanın qanunvericiliyində cinayət hüququ metodunun üstünlük təşkil etməsi bir tərəfdən onun yaranması və inkişafının tarixi şəraiti ilə, digər tərəfdən cinayət hüququnun sosial təyinatı ilə izah edilir.

İnsan üçün – istər qədim, istər müasir dövrdə; cəmiyyət üçün – istər monodini, istər çoxkonfessiyalı mühitdə; dövlət üçün – istər teokratik, istər dünyəvi idarəçilik şəraitində ən dəyərli olan hər şey cinayət-hüquq mexanizmi vasitəsilə qorunmuşdur və qorunmaqda davam edir. Bu mexanizm cinayət tərkibli əməllərə qarşı imperativ qadağalara və onların pozulmasına görə sərt sanksiyalara əsaslanır.

Müasir cinayət hüququ sistemlərinin, yalnız İsrailin deyil, həm də Avropa (roman-german), ingilis-sakson və müsəlman hüquq ailələrinə mənsub dövlətlərin ümumi tarixi və dini-əxlaqi əsası məhz Beşkitabın qədim “cinayət və cəza” təlimi olmuşdur. Digər qədim hüquqi təlimlərdən fərqli olaraq, Beşkitabın hüquqi sistemi bu gün də aktual olaraq qalması fikrini prof. İ.Rəhimov da mübahisələndirmir. Bu, yalnız onun müddəalarının dünyanın müxtəlif ölkələrinin cinayət qanunvericilikləri tərəfindən qismən qəbul edilməsi səbəbindən deyil, həm də onun yəhudilik, xristianlıq və islam dinlərinə mənsub milyonlarla insanın mənəviyyatına və hüquq şüuruna birbaşa təsir göstərməyə davam etməsi ilə izah olunur.

İ.Rəhimovun təhlilində yəhudi hüquq sistemi (“Halaxa”) dini-fəlsəfi baxımdan ən “sakral hüquq” modellərindən biri kimi təqdim olunur. Bu yanaşma müəllifin monoqrafiyasında çox dəqiq görünür, çünki Tövratin hüquqi strukturu sırf normativ deyil, ontoloji əhəmiyyət daşıyır. Yəni yəhudi hüququnda qanun Allahın iradəsinin birbaşa vəhyidir və qanunun pozulması daha çox metafizik cinayətdir, nəinki sosial hüququn pozulması.

İ.Rəhimov bunu çox düzgün vurğulayır: “... *prinsip etibarilə cinayət, Tanrının müəyyən etdiyi doğru yola uyğun hərəkət etməyən bir insanın davranışı kimi başa düşülür*”. Bir başqa sözlə, cinayət sadəcə “qanunun icrasızlığı” deyil, Allahla bağlanmış müqavilənin pozulmasıdır.

Bu nöqtədə alimin mövqeyi yəhudi əsilli fransız filosofu Emmanuel Levinas və yəhudi mütəfəkkir, filosof-teoloq Abraham Joshua Heschelin görüşləri ilə üst-üstə düşür. Levinas yazırdı: “Qanun – Allahın sifətidir. Qanuna qarşı çıxan, Allahın üzünə qarşı çıxır.” İ.Rəhimov da Müqəddəs Yazılarda qanunun transsendental mənbəyə malik olduğunu göstərərək yazır: “*Burada açıq şəkildə Allahın qanunların mənbəyi olması fikri ifadə edilir*”.

İ.Rəhimov Tövratin cəza modelini "qisas mədəniyyəti" kimi yozmur – o göstərir ki, "lex talionis" (gözə-göz) prinsipi qədim Şərqdəki vahşi intiqam sistemindən fərqli olaraq, ədalətin ölçülərinə qədər məhdudlaşdırıcı mexanizm idi: *"Cəza sistemində talion prinsipi yer alır, yəni cinayətin subyekti (cinayətkar – İ.R.) və zərərçəkmiş sosial vəziyyətinə görə bərabər olduqda şəxsə qarşı cinayətlər "gözə göz, dişə diş" prinsipi ilə cəzalandırılır"*.

Bu prinsip, təbiri cəizsə, "ani emosional intiqamın qarşısını alan hüquqi sərhəddir." Müəllif Tövratdakı bu modeli İslam hüququ ilə də paralelləşdirir (İslamda qisasın mütənasibliyi).

İ.Rəhimovun bəhsi gedən diskursa bir töhfəsi də bundan ibarətdir ki, o, Tövrat hüququnu müasir hüquq sistemləri ilə dialoqda təhlil edir. Göstərir ki, bu gün Qərb hüququnda mövcud olan üç institut Tövrat hüququndan qidalanır: mütənasib cəza – cəzanın cinayətə uyğun olması (lex talionis); dəlillərin ikiqat şahidi – ədalətli məhkəmə prosesi; qanunun bütövlüyü – hüquqi şəbəkənin sistematiikliyi.

Bunu yalnız İ.Rəhimov deyil, tədqiqatçılar (Hart, Fuller, Milgrom, Altmann) da təsdiq edirlər. Lakin İ.Rəhimovun fərqi ondadır ki, o bu paralelləri müqayisəli dinlər araşdırması kontekstində verir, bu isə onun əsərini metodoloji cəhətdən gücləndirir.

Prof. İ.Rəhimovun təqdim etdiyi geniş epistemoloji təhlilə əsasən yəhudi hüququnun cinayət-cəza modelinin dörd prinsip üzərində qurulduğunu söyləmək mümkündür: müqəddəsliyin qorunması, kosmik əhdin bərpası, mütənasiblik və sərhədlər, ritual təmizlənmə, yaxud ilahi harmoniyaya dönüş. Bu prinsiplər İslamın cinayət-cəza modelinə, xristianlığın əfv doktrinasına və hətta hinduizmin dharma-karma strukturuna qədər bir çox ənənəyə təsir etmişdir.

3. "Xristianlıq: cinayət günahdır, cəza qisas deyil"

Kitabın eyniadlı ikinci fəslində müəllif cinayət və cəza institutunun təkamülü üçün yeni ideyanın əsası kimi İsa Məsihin təlimlərinə istinad edir, xristianlıqda cinayətin səbəbləri və cəzanın mahiyyəti məsələlərinə toxunur.

Xristian etikası dini-fəlsəfi düşüncədə cəzalandırma mexanizmini kökündən dəyişən yeganə təlimdir. İ.Rəhimov bunu çox düzgün qeyd edir: *"...bəşəriyyətin mənəvi və hüquqi inkişafına töhfə məhz İsa Məsihin təlimləri ilə olmuşdur. Əlbəttə ki, söhbət yalnız Allaha və insana olan sevgi fikrindən getmir, məsələ ondadır ki, burada söhbət cəza anlayışına və mahiyyətinə olan münasibətdəki əhəmiyyətli bir dəyişiklikdən gedir."*

Əgər yəhudi hüququnda günah müqəddəs qaydanın pozulması idisə, xristianlıqda günah artıq ontoloji və psixoloji haldır. Vurğu olunan əsas məqam budur ki, xristianlıq insanı cinayətkar kimi deyil, düşmüş və zəif varlıq kimi dəyərləndirir. Müəllifin bu baxışı alman ilahiyyatçısı və fəlsəfi hermenevtikanın banilərindən Fridrix Şleyermaxerin, Sorn Kierkeqaard və

Nikolay Berdyayev kimi filosof-teoloqların insan təbiəti haqqında söylədikləri ilə səsleşir.

Monoqrafiyada dinlər kontekstində qisasın təbiəti də araşdırılır. Xristianlıqda qisasın ləğvi yeni etik-hüquqi paradıqmadır. Akademik burada çox mühüm bir izaha toxunur: İncil (əsasən Matta İncilinin Sermon on the Mount hissəsi) qisası tamamilə rədd edir. “Sizə deyilir: Gözə-göz diş əvəzinə diş” deyildiyini eşitmisiniz. Amma Mən sizə deyirəm: şərə qarşı durmayın.” (Matta 5:38–39)

Bu nə deməkdir? Xristianlıq qisas hüququnu yalnız etik müstəvidə deyil, hüquqi müstəvidə də şübhə altına alır. Bu, hüquq-fəlsəfə tarixində unikal hadisədir.

İ.Rəhimov xristian sistemini “mütləq bağışlanma hüququ” kimi təqdim etmir. O, göstərir ki, İncilin özündə də cəza mexanizmləri qalır. Lakin məqsəd dəyişir: intiqam yox, islah. Cəzanın mənası dəyişir: ədalət yox, xilas. Cinayətkarın statusu dəyişir: düşmən yox, xəstə insan. Cəza hüquqi tədbir deyil, mənəvi-psixoloji şəfadır status alır. Bu, Avqustin və Foma Akvinalının da təsdiq etdiyi doktrinadır.

Əxz edilən bir nəticə də odur ki, xristian cəza modeli aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: tövbə – cəzanın başlanğıcıdır; vicdanın təmizlənməsi – psixoloji mərhələdir; islah – davranışın yenilənməsi və əfv – ilahi məqamdır. Bu model buddizmdəki “müalicəvi cəza” konsepsiyası ilə paralellər yaradır.

4.“İslam: cinayət-günah, cəza ədalətli qisasdır”

Monoqrafiyanın üçüncü fəslində İslamda cinayət və cəza institutunun mənbələri və təkamülü, cinayət-günah-cəza sisteminin dini-fəlsəfi arxitekturası, onun əxlaqi, dini və hüquqi əsasları, həmçinin cinayət və cəza fenomeninin fəlsəfəsi təhlil edilir.

Bu bölmə İslam hüquq düşüncəsində cinayət, günah, cəza və ədalət kateqoriyalarının həm ilahi, həm hüquqi, həm də əxlaqi səviyyədə bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu göstərən geniş və çoxsahəli teoloji-fəlsəfi sistem təqdim edir. Müəllifin yanaşması Qurani-Kərimin ayələri, Peyğəmbər hədisləri, klassik fiqh ənənəsi və sosiomənəvi prinsiplər arasında sintetik harmoniya qurur. Nəticədə İslam hüququndakı sanksiya sistemi yalnız cəza vermə mexanizmi yox, həm də kosmik nizam, sosial harmoniya, mənəvi təmizlənmə və ilahi ədalətin həyata keçməsi kimi çoxlaylı struktura malik fenomen kimi təqdim olunur.

İslamın cinayət və cəza doktrinasında üç əsas mərkəzi ideya formalaşdırılır:

- günahın ontoloji statusu – insanın niyyəti, arzusu, iradəsi və daxili dünyasının hüquqi davranışla ayrılmaz şəkildə bağlı olması;

- cəzanın metafizik mahiyyəti – cəza yalnız sosial nizamı bərpa etmir, həm də ilahi ədalətin təcəllisi, günahın ağırlığının dünyəvi-axirət ölçülərdə ekvivalentləşdirilməsidir;

- cinayət–günah fərqi – cinayət daha çox sosial pozuntu, günah isə həm sosial, həm kosmik, həm də mənəvi nizamın pozulmasıdır.

Müəllifin konsepsiyasında İslam hüququ həm sakral, həm hüquqi, həm də psixoloji sistem kimi təqdim olunur: bir tərəfdən hüquqi sanksiyalar formalaşdırır (hudud, qisas, ta'zir), digər tərəfdən günahın mənəvi-mistik ölçüsünü müəyyənləşdirir (şirk, küfr, fasiqlik), üçüncü tərəfdən insan davranışına psixoloji-tərbiyəvi təsir göstərən mexanizmlər qurur (əfv, tövbə, niyyətin saflaşdırılması).

Qurana görə günah təkcə hüquqi pozuntu deyil; o, kainat nizamının, Allahın qoyduğu ölçünün, "həddi aşma"nın metafizik təzahürüdür. Günah – insanın Allahın iradəsinə qarşı çıxmasıdır və bu qarşıdurmanın nəticələri həm dünyəvi, həm fərdi, həm də kollektiv səviyyədə əks olunur.

İslam cinayəti yalnız hüquqi nəticəyə görə deyil, həm də psixoloji və əxlaqi motivasiyasına görə təsnif edir. Müəllif Məhəmməd (s) Peyğəmbərin hədislərinin məzmununa əsaslanaraq yazır: *"Allah Rəsulunun məqsədi insanlara real həyatda necə davranmağı, müəyyən bir hadisə, fakt, əməl və s. qarşılaşdıqda necə hərəkət etməli olduğunu öyrənmək idi"*.

İslam cəza sisteminin mərkəzi kateqoriyası olan qisas, Qərb hüququnda yanlış şəkildə sadəcə "intiqa" kimi təqdim olunur. İ.Rəhimov göstərir ki, qisas nisbilik və ekvivalentlik prinsipidir (Hegel "ədalətin bərpası" konsepsiyası); tarazlığın bərpasıdır (Aristotelin "təşəbbüb ədaləti" – corrective justice); cəmiyyətin mənəvi immunitetidir. Müəllif qisasla bağlılaşma arasında Quranda yaradılmış balans xüsusi vurğulayır: qisas haqqdır, amma əfv daha yüksək dəyərdir. Bu, İslam hüququnun unikal cəhətidir: cəza sərt, amma əfv istənilən an qapını açır. Bu baxış Kantın retributiv ədaləti ilə müqayisədə daha elastik və mənəvi yönümlüdür.

İslam cinayət hüququnun mərkəzində duran qisas institutu həm Qərb hüquq nəzəriyyəsi, həm də digər dini-hüquqi ənənələrlə müqayisədə ortaya prinsipial bir fərq qoyur: burada cəza anlayışı təkcə dövlətin zor tətbiq etmə hüququ ilə məhdudlaşmır, ontoloji, etik və ictimai qatların kəsişməsində meydana çıxan kompleks fenomen kimi təqdim olunur. Prof. İ.Rəhimovun əsərinin İslam bölməsində də diqqət cəkdiyi kimi, qisas nə sadəcə "intiqa hüququ", nə də yalnız "preventiv müstəbid tədbir"dir. O, "həyat qisasıdır" Qurani tezisinin (Bəqərə, 179) praktiki-hüquqi şərhini kimi tarazlığın bərpası, "həddini aşmış" bir reallığın yenidən ölçüyə salınması mexanizmidir. Burada ortaya cəmiyyət yox, təkcə fərd də yox, kosmik nizamın özü qoyulur.

Qərb retributiv ədalət nəzəriyyələri – xüsusən Kant və Hegelin mövqeyi – cəzanı "ədalətin öz-özünü bərpası" kimi izah edirdi: cinayətkar cəmiyyətə deyil, hüququn özünə zərbə vurur və cəza hüququn özünə qayıdış formasıdır. Lakin bu modeldə "hüquq" artıq dünyəvi rəşionallıq formasıdır; Kant üçün o, təcrübədən kənar a-priori norma, Hegel üçün "obyektiv ruhun"

institusionallaşmış mərhələsidir. İslam hüququnda isə hüquq yalnız rasionallıq kateqoriyası deyil, ilahi iradənin təcəssümüdür. Burada “qanunun özünə qayıdışı” dedikdə, sadəcə hüquqi sistemin sabitliyinin deyil, ilahi ədalət prinsipinin zahirdə görünən tarazlıq forması nəzərdə tutulur. Bu mənada İslam qisas doktrinası Hegelin “əks-çevrilmiş ədalət” ideyası ilə oxşar olsa da, ontoloji planda ondan daha dərin metafizik təmələ söykənir: burada cəza hüququnun kökündə “insan-cəmiyyət-Allah” üçbucağı dayanır, qərb modelində isə “insan-cəmiyyət-dövlət” triadası üstünlük təşkil edir.

İlham Rəhimovun vurğuladığı maraqlı məqamlardan biri də budur ki, İslam hüququnda qisasın sərtliyinin tam içində əfv institutu “gizli metafizik qapı” kimi açıq saxlanılır. Qisas hüququ zərərçəkənə verilir, lakin onun bu hüquqdan imtina edib fidiyəni qəbul etməsi, yaxud tamamilə bağışlaması həm hüquqi, həm də mənəvi baxımdan təşviq olunur. Quranda “Kim bağışlasa, bu onun üçün kəffərdir” kimi ayələrin hüquqi interpretasiyası İ.Rəhimovda çox düzgün bir məqamı öndə tutur – İslam hüququnda əfv sırf psixoloji və ya dini tövsiyə deyil, normativ dəyər daşıyan aktdır. Bu nöqtədə İslamın cinayət-cəzalandırma sistemi xristian ənənəsindəki “mərhəmət və bağışlanma” etikasına ilə kəsişsə də, ondan fərqli olaraq əfvi institusional mexanizmə çevirir.

Müqayisə üçün xristian teologiyasına baxanda görürük ki, İsa Məsihin “pisliyə müqavimət göstərməmək”, “sağ yanağına vurana sol yanağını da çevir” çağırışları individual etik ideal kimi formalaşır; dövlət hüququnun strukturunda isə bu prinsip birbaşa normativ status qazanmır. Yəni xristianlıqda əfv daha çox “dəqiq qanuni prosedur” deyil, imanlı insanın mükəmməl mənəvi halı kimi təqdim edilir. İslamda isə əfv həm yüksək mənəvi mərtəbə, həm də qisas-diyə-cəza məkanında hesablaşan hüquqi seçimdir. İ.Rəhimovun fikirlərinin hüquqşünas kimi dəyəri də ondadır ki, o, bu seçim azadlığını sırf “müsəlmanların humanizmi” kimi romantik formada yox, cəza nəzəriyyəsi kontekstində şərh edir: zərərçəkən üçün əfv aktı, əslində, ədalətin daha yüksək forması kimi də dəyərləndirilə bilər, çünki burada tək-cə bədənə toxunan zərər deyil, qəlbin zədəsi də sağaldılır.

İslam hüququnun bu nöqtədə qərb “restorativ ədalət” modellərindən əsrlərlə əvvəl eyni istiqamətdə çıxış etdiyini demək mümkündür. Restorativ ədalət konsepsiyası XX əsrdə Braithwaite, Zehr və başqaları tərəfindən işlənilib hazırlananda, onun əsas şüarı belə idi: məqsəd cinayətkarı sadəcə cəzalandırmaq yox, zərəri bərpa etmək, tərəflər arasında münasibəti düzəltmək, cəmiyyətə reinteqrasiya yaratmaqdır. İslamda diyə institutunun hüquqi məntiqi, zərərin kompensasiya mexanizmləri, qisasdan könüllü imtina halları göstərir ki, bu modelin rüşeymi İslam hüquq sistemində artıq VII–VIII əsrlərdə formalaşmışdı. Burada fərq ondadır ki, qərb restorativ modeli sekulyar cəmiyyət kontekstində işləyir, İslamda isə bütün bu mexanizmlərin ilahi

ədalətlə üzvi bağlılığı qorunur. Başqa sözlə, burada zərərin bərpası yalnız sosial razılaşma yox, həm də "Allah qarşısında halallaşma" hadisəsidir.

Monoqrafiyada cinayət fenomeninin metafizik köklərinə qayıdış da diqqətəlayiqdir. Bu baxımdan o, klassik İslam düşüncəsindəki "nəfs", "şəhvət", "qəlbin xəstələnməsi", "fitrətin pozulması" motivlərini sırf teoloji kateqoriyalar kimi deyil, kriminal davranışın dərin psixoloji ölçüsü kimi oxuyur. Qərb kriminologiyası, xüsusilə Fuko (Foucault) və Dürkheyim xətti – cinayətkarlığı sosial strukturun məhsulu, hakimiyyət-məkan münasibətlərinin nəticəsi kimi izah etməyə meyllidir. İslam hüquq mədəniyyətində isə sosial struktur izahından əvvəl insan varlığının daxili dramatizmi öndə tutulur. Cinayət, İ.Rəhimovun rekonstruksiyasına görə, təkcə "normaya zidd hərəkət" deyil, insanın özünü öz fitri mahiyyətindən qoparmasıdır. Buna görə də cəza mexanizmi də yalnız davranışı məhdudlaşdırmağa yox, nisbi mənada insanın özünə qayıtmasına xidmət etməlidir.

Maraqlıdır ki, burada buddist etikası ilə gizli paralel də qurmaq mümkündür. Buddizmdə cinayət, əslində, "zehni çirklərin" – tamah, qəzəb, nadanlıq və s. – zahirdə təzahür formasıdır; bu davranışların cəzası da karma mexanizmi vasitəsilə "öz-özünə işləyir". İslamda karma termini olmasa da, günahın axirət nəticələri, dünyəvi cəzanın o dünyadakı mükafat-cəza balansına təsiri kimi məqamlar bu baxımdan oxşar strukturu xatırladır. Fərq ondadır ki, İslamda bu mexanizm şəxsiz, kor-karma prinsipi ilə deyil, şəxsiyyətli və ədalətli Tanrı ilə əlaqələndirilir. Bu, qisas hüququna da təsirsiz ötürüşdür: qisasın sərtliyinin arxasında kor intiqam yox, "hər şeyi bilən və ölçən" bir İlahi Şüurun mövcudluğu qəbul edilir.

İslam cinayət hüququnu qədim Yaxın Şərq hüquq ənənələri ilə müqayisə edəndə də qisasın mahiyyəti daha aydın görünür. Hammurapi qanunları dövründə "lex talionis" ("gözə-göz, dişə-diş") modeli həm yəhudi, həm babil normativ sistemlərində sərt mexanizm kimi işləyirdi. Orada qisas prinsipi formal bərabərlik idi: qırılan dişin əvəzini yalnız diş, gözün əvəzini yalnız göz təşkil edə bilərdi. İslam bu prinsipdən formaca uzaqlaşmır, amma daha yüksək etik modul əlavə edir: zərərçəkən eyni bərabərlik əsasında qisas ala bilər, lakin bu onun üçün yeganə variant deyil. O, fidiyə ilə kifayətlənə və ya ümumiyyətlə bağışlaya bilər. Yəni İslam hüququ "lex talionis"-i yalnız mexaniki bərabərlik deyil, alt qatında "mərhəmətə açıq ədalət" kimi strukturlaşdırır. İ.Rəhimovun təhlilində bu xüsusiyyət İslam hüququnu həm qədim yəhudi-babil qanunlarından, həm də müasir sekulyar cəza sistemlərindən ayıran əsas xətt kimi görünür.

İlham Rəhimovun təqdimatında İslam etikası qərb hüquq nəzəriyyəsiindən radikal şəkildə fərqlənir. Qərb hüququ (məsələn, Bentam, Bekkeriya, Hobbs) cinayəti əsasən zərər – qəsd – hüquqi nəticə triadası ilə izah edir. İslam isə davranışdan əvvəl niyyəti ("qəlbin qərarı") hüquqi və metafizik dəyər kimi

müəyyənləşdirir. İslamda günah hüquqi kateqoriya deyil, metafizik pozuntudur, insanın Allahla müqaviləsinin (“fitri əhd”) zədələnməsidir.

Müəllifin sitatlarla göstərdiyi ayələrdən görünür ki, insanın niyyəti davranışın mənəvi statusunu dəyişir: eyni əməl savab, günah və ya neytral ola bilər; niyyət pozulanda əməl müsbət nəticə versə belə günaha çevrilə bilər. Bu mövqe Əl-Qəzzali, İbn Rüşd, Əl-Maturidi kimi teoloqların görüşləri ilə üst-üstə düşür: “Əməllər niyyətə görədir” (hədis).

Beləliklə, İslam hüququ cinayət və cəzanı fakt kimi yox, ontoloji hadisə kimi izah edir.

5.Hinduizmdə cinayət və cəzanın fərqli mahiyyəti

Monoqrafiyanın dördüncü fəslində dinlərin özü qədər qədim olan cinayət və cəza düyünü bir də hinduizm nöqteyi-nəzərindən çözlür.

Hinduizmdə cəza anlayışı iki səviyyəyə bölünür: dünyəvi cəza (kral və ya məhkəmə tərəfindən tətbiq olunur); kosmik cəza (karma qanunu ilə tətbiq olunur).

Bu, başqa dinlərdə olmayan bir ikiləşmədir. Karma qanunu mexanizmi belədir: hər hərəkət (kriya) bir iz (saṃskāra) yaradır; bu iz insanın gələcək təyinatını müəyyən edir; nəticə dərhal olmasa da növbəti doğruluqda gerçəkləşir. Buddizmdən fərqli olaraq, hinduizm karmanı kosmik ədalət sistemi kimi görür: cəza qaçılmazdır, çünki kainat öz-özünü tarazlayır.

Hinduizmdə cinayət və cəza anlayışı digər dini sistemlərdən kəskin şəkildə fərqlənir. İlham Rəhimovun əsərində həmin fərqlər göstərilir. Müəllifin mövqeyinin digər Hinduizm tədqiqatçıları ilə dialoqunu aparmağa cəhd edək.

Robert Linqat (The Classical Law of India) göstərir ki, hindu hüququ sosial-signalçı funksiyaya malikdir – cəza cəmiyyətin qoruyucusudur. İ.Rəhimov bununla razıdır, lakin əlavə edir ki, bu nizam kosmiktir.

Patrik Olivelle (Manu’s Code of Law) Manunun hüquqi sistemində ideoloji qatın güclü olduğunu vurğulayır. İ.Rəhimov bunu mənəvi sistemin üstünlüyü kimi şərh edir.

Mirça Eliade cinayəti “sakral nizamın pozulması” kimi təyin edir. İ.Rəhimov hindu hüququnu bu nəzəri çərçivəyə çox uyğunlaşdırır.

İ.Rəhimovun bir tədqiqatçı kimi fərqi ondadır ki, o bu konsepsiyaları sadəcə təsvir etmir, onları İslam və yəhudi hüququ ilə müqayisə edərək daha perspektivli model qurur. O, hindu hüququnu sadəcə dini fenomen kimi deyil, metafizik-hüquqi sistem kimi şərh edir və onu Qərb hüquq fəlsəfəsinə inteqrasiya edir. Cinayət təkcə insana qarşı deyil, kosmik nizamə (ṛta, dharma) qarşı transqressiyadır. Cəza sosial hadisə deyil, kosmik tarazlığa qayıdış mexanizmidir. Bu konsepsiya Yaxın Şərq monoteizmindən radikal dərəcədə fərqli olaraq, hüququ ilahidən gələn əmr kimi yox, kainatın öz daxili qanunu kimi görür.

6.Buddizm və konfutsiçilik fəlsəfəsində cinayət və cəza institutu

Monoqrafiyanın beş və altıncı fəsilləri buddizm və konfutsiçilik fəlsəfəsində cinayət-cəza hadisəsinə yanaşmaları təhlil edir. Bu müqayisə çox maraqlıdır. Məsələn, hinduizmdə cəza karmanın bərpası, dünyəvi cəza kosmik tarazlığın təzahürüdür. Cəzanı icra edən hakim yox, kainatdır. Buddizmdə isə cinayət zehni xəstəlik, cəza terapeutik proses, dövlət cəzası zəruri pislkdir, əsl cəza isə karmadır, insan passiv varlıqdır, cinayət nadanlılığın nəticəsidir. İ.Rəhimov yazır: *"Tamah, nifrət və aldanma karmaya, yəni hərəkətə, nitqə və şüura səbəb olur. O zaman güman edə bilərikmi ki, cinayətkar davranışın mənbələri məhz bu insan xassələridir? Budda cavab verir: etdiyimiz və söylədiyimiz hər şey şüurumuz tərəfindən idarə olunur. Odur ki, cinayətkar davranışımızın mənbəyi təmizlənməmiş, tərbiə olunmamış şüurdur"*.

Buddizmdə cinayəti yaradan əsas səbəb: avvidya – cahillik, şüurun qaranlıq vəziyyəti, gerçəyi dərk etməmədir. Bu termin yalnız intellektual "bilməmək" deyil; insanın, bütövlükdə, gerçəkliyi, özünü, başqasını, əməlin nəticəsini düzgün qavraya bilməməsi deməkdir. Bu baxımdan buddist təlimə görə cinayət, müəllifin də ifadə etdiyi kimi şüurun xəstəliyidir.

Əgər bu ideya Qərb hüquq fəlsəfəsində yalnız XX əsrdən başlayaraq Fuko, Lombrozo və Freyd kimi müəlliflərdə formalaşmağa başlamışdısa, Buddizmdə həmin prinsip min illər əvvəldən mövcud idi.

Müəllif göstərir ki, cinayət və cəza fəlsəfəsi Buddanın əxlaqi-hüquqi kodeksinin beş əsas göstəricisinə əsaslanır: canlıları öldürməyin, oğurluq etməyin, tüfeyli həyat sürməyin, yalan danışmayın, sərxoşedici içkilər içməyin. Nəticə etibarilə, *"...Buddizm fəlsəfəsi cinayətlərə görə ölüm cəzasını inkar etsə də, hamı başa düşürdü ki, təkcə moizələr və əxlaqi təlimlərlə insanın insana qarşı zorakılığını dayandırmaq mümkün deyil"*.

Beləliklə, buddizmdə cinayət davranışın hüquqi statusundan çox, onun psixoloji-mənəvi mahiyyətindən asılıdır. Bu baxış utilitarist prinsiplə (C.Bentam, C.S. Mill) qismən səsleşsə də, buddizmdə zərər həm maddi, həm də karmatik nəzəriyyədə həll edilir.

Cinayət və cəza anlayışına öz yanaşması olan digər bir təlim – Konfutsiçilik dünya hüquq fəlsəfəsi tarixində ən sosial yönümlü, ən davranış-etikasını mərkəzli cəza doktrinalarından biridir. Prof. İlham Rəhimovun monoqrafiyasında Çin hüquqi-dini ənənəsinə dair təqdim etdiyi ümumi konturlar kifayət qədər dəqiqdir, lakin bu sistemin əsl fəlsəfi dərinliyi və Qərb-Şərq hüquq nəzəriyyələri ilə bağlılıq imkanları daha geniş izah tələb edir.

Konfutsiçilikdə cinayət hüquqi pozuntu yox, kosmo-sosial disharmoniyanın yaranmasıdır. Konfutsinin öz sözləri ilə: "Dövlət nizamı qanunla yox, nümunə ilə qurular." Cəza ilk deyil, son vasitədir. Bunun səbəbi üçdür: əvvəla, insanı davranışı tərbiyə edilə bilər. Cəza yalnız tərbiyənin uğursuz olduğu yerdə tətbiq edilir. Sonra qanun qorxu yaradır, amma əxlaq nüvəni dəyişir. Nəhayət, cəzanın məqsədi intiqam yox, sosial balansdır. Konfutsinin məşhur tezi:

“İnsanları qanunla idarə etsən, cəza almamaq üçün itaət edərlər; onları əxlaqla idarə etsən, utanıb düzələrlər.”

Bəli, Qədim Çində hüquq (Fa) ikinci dərəcəli idi. Öndə etik davranış tərbiyəsi dururdu. Cinayətkar qanuna deyil, harmoniyaya qarşı çıxır. Bu, Qərb hüquq ənənəsindən tam fərqlidir. İ.Rəhimov bu ideyaya işarə edir, lakin maraqlı bir faktı da göstərmədən keçmir: “*Lakin ədliyyə naziri kimi təcrübəsi ona (Konfutsiya - !) göstərdi ki, xalq fəzilət yoluna yönəltmək üçün sadəcə nümunə kifayət deyil*”.

7.Nəticə

Prof. İlham Rəhimovun “Cinayət və cəza dünya dinlərində” adlı monoqrafiyası cinayət–günah–cəza münasibətlərinin tarixi, metafizik və hüquqi inkişaf xəttini rekonstruksiya edən nadir əsərlərdəndir. Müəllif dinlərin hüquqi düşüncənin formalaşmasındakı rolunu tək-tək yox, sistem halında təqdim edir ki, bu da müasir hüquq-nəzəriyyə məkanında nadir rastlanan epistemoloji cəhddir – hüququn kökünü axtarmaq üçün mütləq dini semantikanı bilməyin vacibliyini xatırladır. Əsər cinayət və cəza institutlarını yalnız hüquqi konstruksiyaların məhsulu kimi deyil, insanlığın arxaik yaddaşında formalaşmış sakral-normativ mexanizmlər kimi təqdim edir.

Sonda qeyd edilməlidir ki, İlham Rəhimovun əsəri təkcə hüquqşünaslar üçün deyil, dinşünaslar, sosial filosoflar, teoloqlar, etiklər üçün geniş nəzəri material təqdim edir. Müasir dünyada din- hüquq münasibətlərinin yenidən aktuallaşdığı şəraitdə bu əsər yalnız akademik dəyər daşımır, həm də praktiki əhəmiyyət kəsb edir, çünki dini sistemlərin cinayət və cəza anlayışı müasir hüquqi şüura təsir etməkdə davam edir.

Prof. İ.Rəhimov “cinayət və cəza” fenomeninə Yer üzündəki səkkiz milyard nəfərdən artıq insanın tapındığı İudaizm, Xristianlıq, İslam, Hinduizm, Buddizm və Konfutsiçilik kontekstindən yanaşır. Həmin inancların hər biri, xüsusilə də son ikisi eyni zamanda fəlsəfi təlim olduğu üçün tədqiqat alətlərinə multidissiplinar yanaşma tələb etmişdir; başqa sözlə, müəllif “Cinayətin və cəzanın fəlsəfəsi” kitabının təqdimat mərasimində ona ünvanlanmış bir suala verdiyi cavabda olduğu kimi, hüquqşünaslıq və hüquq elmi cinayət və cəzanın elmi etiologiyasını öyrənməkdə aciz olduğu üçün o, *cinayət və cəzanın araşdırılması məsələləri ilə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən məşğul olmağa başlamışdır*. Və etiraf edək ki, belə bir sərrast yanaşma çox mükəmməl bir tədqiqatın ərsəyə gəlməsinə vəsilə olmuşdur.

8.ƏDƏBİYYAT

1. Аристотель. (1983). *Никомахова этика*. Москва: Мысль, 384 с.
2. Августин, А. (2010). *О граде Божьем*. Москва: АСТ, 608 с.
3. (2012). *Библия. Канонический текст*. Москва: Российское библейское общество, 1320 с.

4. Гаутама, Б. (2018). *Дхаммапада*. Санкт-Петербург: Азбука, 256 с.
5. Гегель, Г. В. Ф. (1990). *Философия права*. Москва: Мысль, 524 с.
6. Давид, Р. (1999). *Основные правовые системы современности*. Москва: Прогресс, 496 с.
7. Кант, И. (1994). *Метафизика нравов*. Москва: Мысль, 412 с.
8. Конфуций. (2001). *Лунь Юй (Беседы и суждения)*. Москва: Восточная литература, 367 с.
9. (2016). *Коран*. (Перевод и комментарии Э. Кулиева). Москва: Умма, 736 с.
10. Манусмрити. (1992). *Законы Ману* (пер. С. Крилова). Москва: Восточная литература, 431 с.
11. Мюллер, М. (2015). *Введение в науку о религии*. Москва: Канон, 304 с.
12. Отто, Р. (2000). *Святое*. Санкт-Петербург: Университетская книга, 312 с.
13. Рагимов, И. (2019). *Преступление и наказание в мировых религиях*. Баку: Qanun, 424 с.
14. Сюкияйнен, Л. Р. (2002). *Шариат и мусульманско-правовая культура*. Москва: Наука, 336 с.
15. (1994). *Талмуд. Вавилонский Талмуд*. Иерусалим: Mossad Harav Kook, 912 с.
16. Элиаде, М. (n.d.). *Священное и мирское*. Москва: Республика, 256 с.
17. Bellah, R. (2011). *Religion in Human Evolution*. Harvard University Press, 784 p.
18. Durkheim, É. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press, 458 p.
19. Weber, M. (1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press, 1469 p.
20. Radbruch, G. (2003). *Rechtsphilosophie*. Heidelberg: C.F. Müller, 271 s.
21. Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish*. New York: Vintage, 333 p.
22. Fletcher, G. (1998). *Basic Concepts of Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 234 p.

REFERENCES

1. Aristotel. (1983). *Nicomachean Ethics*. Moscow: Mysl, 384 p. (in Russian)
2. Augustine, A. (2010). *The City of God*. Moscow: ACT, 608 p. (in Russian)
3. (2012). *Bible. Canonical Text*. Moscow: Russian Bible Society, 1320 p. (in Russian)
4. Gautama, B. (2018). *Dhammapada*. Saint Petersburg: Azbuka, 256 p. (in Russian)
5. Hegel, G. W. F. (1990). *Philosophy of Law*. Moscow: Mysl, 524 p. (in Russian)

6. David, R. (1999). *Major Legal Systems of the Modern World*. Moscow: Progress, 496 p. (in Russian)
7. Kant, I. (1994). *Metaphysics of Morals*. Moscow: Mysl, 412 p. (in Russian)
8. Confucius. (2001). *Lun Yu (Analects)*. Moscow: Oriental Literature, 367 p. (in Russian)
9. (2016). *Quran* (Translation and commentary by E. Kuliev). Moscow: Umma, 736 p. (in Russian)
10. Manusmriti. (1992). *Laws of Manu* (translated by S. Krilov). Moscow: Oriental Literature, 431 p. (in Russian)
11. Mueller, M. (2015). *Introduction to the Science of Religion*. Moscow: Canon, 304 p. (in Russian)
12. Otto, R. (2000). *The Sacred*. Saint Petersburg: University Book, 312 p. (in Russian)
13. Ragimov, I. (2019). *Crime and Punishment in World Religions*. Baku: Qanun, 424 p. (in Russian)
14. Syukiyaynen, L. R. (2002). *Sharia and Muslim Legal Culture*. Moscow: Nauka, 336 p. (in Russian)
15. (1994). *Talmud. Babylonian Talmud*. Jerusalem: Mossad Harav Kook, 912 p. (in Russian)
16. Eliade, M. (n.d.). *The Sacred and the Profane*. Moscow: Respublika, 256 p. (in Russian)
17. Bellah, R. (2011). *Religion in Human Evolution*. Harvard University Press, 784 p. (in English)
18. Durkheim, E. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. New York: Free Press, 458 p. (in English)
19. Weber, M. (1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press, 1469 p. (in English)
20. Radbruch, G. (2003). *Philosophy of Law*. Heidelberg: C.F. Muller, 271 p. (in German)
21. Foucault, M. (1995). *Discipline and Punish*. New York: Vintage, 333 p. (in English)
22. Fletcher, G. (1998). *Basic Concepts of Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 234 p. (in English)